

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.8.34>

PRECEDENS SĄDOWY JAKO ŹRÓDŁO POLITYKI KARNOPRAWNEJ W UKRAINIE

Oleksandr Ostrohliad

*kandydat nauk prawnych, docent, docent Katedry Prawa i Egzekwowania Prawa
Uniwersytetu Państwowego "Politechnika Żytomierska",
profesor Katedry Prawa i Administracji Publicznej Instytucji szkolnictwa wyższego
„Uniwersytet Króla Daniela” (Iwano-Frankiwsk, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0003-0003-3075
ostrohlyad@gmail.com*

Adnotacja. W artykule na podstawie teoretycznej analizy pojęć “polityka karnoprawna”, “źródło prawa” i “precedens sądowy”, a także praktycznych orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego Ukrainy, Sądu Najwyższego i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, argumentowano celowość zrozumienia precedensu sądowego jako źródła prawa w ogóle, a w szczególności polityki karnej i wykonawczej. Na podstawie porównawczych i porównawczoprawnych metod ustalono, że w ciągu ostatnich lat nastąpiło stopniowe odrzucanie normatywnego podejścia w rozumieniu źródeł prawa, w czego wyniku ustawodawcy i przedstawiciele organów sądowych wykorzystują wyniki sądownictwa w praktyce, niwelując w ten sposób indywidualne nieściśłości w normach prawa. W ukraińskiej polityce karnej i wykonawczej wydaje się obiecujące wykorzystanie precedensu sądowego zarówno do rozwiązywania indywidualnych problemów, jak i do poprawy obowiązującego prawa, regulacji stosunków społecznych, a nawet rozwoju kultury prawnej ludności. Obiecujące wydaje się również rozszerzenie listy źródeł precedensu sądowego, które w badaniu określają orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego Ukrainy, uchwały Plenum Sądu Najwyższego Ukrainy, a także orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

Słowa kluczowe: precedens sądowy, polityka karnoprawna, źródło prawa, orzecznictwo, tworzenie prawa, akt normatywny.

COURT PRECEDENT AS A SOURCE OF CRIMINAL LAW POLICY IN UKRAINE

Oleksandr Ostrohliad

*Ph.D in Law, Associate Professor of Law and Law enforcement activity Department,
State University "Zhytomyr Polytechnic",
Professor of Law and Public Management Department, Higher Education Institution
"King Danylo University" (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-0003-3075
ostrohlyad@gmail.com*

Abstract. In the article, based on the theoretical analysis of the concepts of “criminal legal policy”, “source of law” and “judicial precedent”, as well as practical decisions of the Constitutional Court of Ukraine, the Supreme Court and the European Court of Human Rights, the expediency of understanding judicial precedent as a source of law in general and criminal enforcement policy in particular. On the basis of comparative and comparative legal methods, it was established that in recent years there has been a gradual abandonment of the normativist approach in understanding the sources of law, and as a result, legislators and representatives of judicial authorities use the results of judicial law-making in practical activities, thus eliminating certain inaccuracies in the norms of law. In the Ukrainian criminal-executive policy, it seems promising to use judicial precedent both to solve individual issues and to improve current legislation, regulate social relations, and even develop the legal culture of the population. It also seems promising to expand the list of sources of judicial precedent, which are used in the study to determine the decision of the Constitutional Court of Ukraine, the Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine, as well as the decision of the European Court of Human Rights.

Key words: court precedent, judicial precedent, criminal law policy, source of law, judicial practice, law-making, regulatory act.

СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ ЯК ДЖЕРЕЛО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Олександр Острогляд

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності
Державного університету «Житомирська політехніка»,*

професор кафедри права та публічного управління ЗВО «Університет Короля Данила»

(Івано-Франківськ, Україна)

ORCID ID: 0000-0003-0003-3075

ostrohlyad@gmail.com

Анотація. У статті на основі теоретичного аналізу понять «кримінально-правова політика», «джерело права» та «судовий прецедент», а також практичних рішень Конституційного Суду України, Верховного Суду та Європейського суду з прав людини аргументовано доцільність розуміння судового прецеденту як джерела права загалом та кримінально-виконавчої політики зокрема. На підставі компаративного та порівняльно-правового методів встановлено, що впродовж останніх років відбувається поступова відмова від нормативістського підходу в розумінні джерел права і як наслідок, законодавці й представники судових органів влади використовують результати судової правотворчості у практичній діяльності, нівелюючи цим самим окремі неточності в нормах права. В українській кримінально-виконавчій політиці видається перспективним використовувати судовий прецедент як для вирішення окремих питань та і для удосконалення чинного законодавства, регулювання суспільних відносин і навіть розвитку правової культури населення. Перспективним видається також розширення переліку джерел судового прецеденту, якими в дослідженні визначено рішення Конституційного Суду України, Постанови Пленуму Верховного Суду України, а також рішення Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: судовий прецедент, кримінально-правова політика, джерело права, судова практика, правотворчість, нормативний акт.

Вступ. Розуміння судового прецеденту як джерела кримінально-правової політики є одним з найбільш дискусійних питань. Ключовою причиною дискусій видається те, що це елемент англо-саксонської системи права, однак на практиці, причини значно більше. Загалом у країнах романо-германської системи права судовий прецедент давно розуміється як джерело права, і як джерело правової політики.

Як результат, актуальним як з наукової так і суспільної точки зору є питання визначення змісту поняття «судовий прецедент», характеристика їх типів та аргументація тези про розуміння їх як джерел права загалом і кримінально-виконавчої політики держави зокрема.

Метою статті є формування теоретичної аргументації розуміння судового прецеденту і його складових як джерела кримінально-правової політики в Україні. Для реалізації мети поставлено завдання охарактеризувати окремі рішення Конституційного Суду України, Верховного Суду та Європейського суду з прав людини, які можна кваліфікувати і які стали джерелами кримінально-виконавчої політики України.

Матеріали та методи дослідження. Матеріали роботи складають норми українського та міжнародного законодавства, зокрема рішення Європейського суду з прав людини, наукова література. Методологічну основу склали загальнонаукові та спеціально наукові методи, зокрема компаративістський (при порівнянні окремих норм права), порівняльно-правовий та метод аналізу (при аналізі думок українських та іноземних вчених).

Результати та обговорення. Аргументування тези про необхідність розуміння судового прецеденту як джерела кримінально-правової політики в Україні, доцільно з аналізу категоріально-понятійного апарату, зокрема термінів кримінально-правова політика, джерело права та судовий прецедент.

На нашу думку, поняття кримінально-правової політики можна трактувати як системоутворюючий елемент державної політики у сфері протидії злочинності, яка розробляє стратегію і тактику протидії злочинності кримінально-правовими засобами (Острогляд, 2021: 9). Стосовно поняття «джерело права» то в сучасній юридичній літературі зустрічаються різні трактування. Ми схильні поділяти думку Н. Пархоменко, яка пропонує розуміти під джерелом права зовнішню форму існування норм права у вигляді письмового документа (правового припису), виданого в межах повноважень суб'єктів правотворчості згідно зі спеціальною процедурою, який має юридичну силу та обов'язковість до виконання, відображає волю народу, політику держави і суб'єктів місцевого самоврядування та спрямований на регулювання суспільних відносин (Пархоменко, 2017: 14).

Єдиним дискусійним моментом в сучасній юридичній наці є питання ролі судової практики в системі джерел права. Це пояснюється в першу чергу тим, що в радянській юридичній науці панував нормативістський підхід до розуміння права. Хоча подібний підхід викликає багато заперечень, оскільки, нормативізм поширений в багатьох, у тому числі і англосакських країнах, де роль прецеденту як джерела права є загальноновизнаною. З іншої сторони формування норми права як правила поведінки можливе різними способами, зокрема шляхом прецеденту.

Для об'єктивності змісту поняття судовий прецедент доцільно проаналізувати погляди українських та іноземних вчених, в тому числі й російських. На праці останніх, багато українських вчених орієнтувалися до 2014 р.

Згідно Великого тлумачного словника сучасної української мови, під прецедентом в правознавстві розуміється рішення суду щодо певної справи, яке в подальшому є взірцем для судів при розв'язанні аналогічних справ (Великий тлумачний словник, 2009: 1108). У загальному розумінні «прецедент» – це «рішення, яке містить створену судом загальну правову норму (лат. *ratio decidendi* — вирішальний довід), і на якому зобов'язані ґрунтуватися нижчестоящі суди при розгляді аналогічних справ у майбутньому» (Святоцький, 2016: 65).

В українській юридичній літературі є два найпоширеніші визначення судового прецеденту. Перше, пропонує розуміти прецедент «як рішення, прийнятого вищим судовим органом із приводу конкретної справи, яке має обов'язковий характер для інших судів під час розгляду аналогічної справи» (Луць, 2008: 193). Друге – «винесене по конкретній справі рішення суду, обов'язкове до застосування при вирішенні аналогічних питань з однорідних категорій справ» (Подковенко, 2013: 8). У контексті визначення судового прецеденту як джерела кримінально-правової політики, варто врахувати зауваження Н. Стеценка, що «концепція судового прецеденту включає в себе принцип підкореності та переконливості» (Стецик, 2009: 40). Власне принцип переконливості передбачає обов'язок суду застосовувати прецедент в якості джерела права (однак у випадку, якщо суд знайде відповідну аргументацію – *О. О.*).

Загалом позитивним моментом можна вважати те, що «нормативістський підхід до розуміння права поступово втрачає свою доречність, тобто розуміння права виключно як закону» (Андрушко, Васюк, 2014: 266), тому утверджується розуміння того, що судовий прецедент виступає джерелом права загалом і кримінально-виконавчої політики зокрема. Стосовно аргументації цієї тези можна застосувати висновки С. Бодрова, який вказував, що в контексті розуміння судового прецеденту як можливого джерела права, слід виділити два аспекти цієї проблеми: 1) прецедент повинен розглядатися як безпосереднє джерело права, тобто належним чином оформлене правове положення, на яке можна посилалися при прийнятті юридично значущих рішень; 2) мова йде про вплив прецеденту, і головним чином судової практики, на процеси правотворчості і правозастосування, а також на формування юридичної практики в цілому (Бодров, 2004: 3).

За твердженням О. Бібіка, визнання судового прецеденту необхідно з метою реалізації принципу рівності громадян перед кримінальним законом, оскільки рішення судів є значною мірою суб'єктивними за змістом, судді в межах судового розсуду не пов'язані будь-якими нормами права. Відсутність офіційно визнаного як джерела кримінального права судового прецеденту підриває реалізацію принципу рівності громадян перед законом. Це означає визнання законної можливості винесення різними судами або навіть одним судом різних за змістом рішень у абсолютних аналогічних справах, які мають однаковий фактичний склад, оскільки це допускається нормами кримінального права в межах судового розсуду (Бибик, 2006: 163).

Як зауважує М. Марченко, поняття прецеденту, так само як і будь-якого іншого джерела права, і насамперед нормативного правового акта, дуже складне і багатогранне, що значною мірою залежить і в той же час відображає історичні, соціальні, політичні та інші традиції та специфічні умови існування того правового середовища, у межах якої прецедент виникає та функціонує. У природі немає «універсального» явища під назвою «прецедент», як немає і аналогічного йому і адекватно відображеного його поняття, що однаково «додається» до будь-якої національної правової системи, або правової сім'ї. У кожній національній правовій системі та правовій сім'ї мають місце свої особливості суддівського права і, відповідно, судового прецеденту, а нерідко – своє власне уявлення про те, що являє собою судовий прецедент (Марченко, 2006: 97).

Як зазначає С. Нотін використання терміну «прецедент» поза доктриною прецеденту є умовним і вимагає роз'яснення. Стосовно судів, що належать до романо-германської правової системи, даний термін можна використовувати в «континентальному» розумінні, яке означає прагнення вищого судового органу до формування в своїй практиці стійких правових позицій з правових питань, які сприймаються практикою нижчестоящих судів, але не є для них юридично обов'язковими при розгляді аналогічних справ (Нотін, 2003: 6).

Наведені теоретичні висновки доводять усталену норму, що з погляду місця судової практики і судового прецеденту в системі джерел права, судовий прецедент – це самостійне джерело, необхідність виникнення якого зв'язується з дефектністю основного (писаного джерела права) – тобто, у разі пропуску закону, недостатності, суперечності, іншого дефекту, або неконституційності регулювання. Взаємозв'язок практики і прецеденту полягає в тому, що прецедент породжує судову практику, оскільки є першим (примірним) вирішенням конкретної справи. В цьому контексті актуальним є висловлювання А. Наумова, що тільки судовий прецедент може, наприклад, відповісти на питання про конкретний зміст оцінного поняття, вжитого в кримінально-правовій нормі (типу «істотна шкода», «тяжкі наслідки»). Відомо, що використанням таких понять законодавець прагнув дати правозастосовнику можливість максимального врахування фактичних обставин конкретної справи та змінних умов життя суспільства. Без судового прецеденту зазначене оцінне поняття не має реального значення, його певний стандарт, виробляється через судові рішення. Фактичне (неофіційне) існування судового прецеденту в радянській та нинішній судовій практиці стало «виходити з підпілля», що пов'язано зі створенням Конституційного суду, рішення якого щодо неконституційності закону набуває легально-офіційного значення прецеденту Конституційного суду, який має враховуватися судом при винесенні рішення (вироку) (Наумов, 1994: 31–32).

Як підкреслює О. Коростелкіна, до судової практики як джерела права необхідно відносити тільки такі положення судових актів, які вироблені в ході розгляду певних категорій справ. І під такою судовою практикою варто розуміти певний прийом, спосіб вирішення окремих категорій справ, в результаті якого вищими судовими органами, в публічно доступній формі, формулюються нові загальнообов'язкові правоположення,

що заповнюють, доповнюють або замінюють діючі норми права, з метою подальшого неодноразового використання відносно невизначеного кола суб'єктів права (Коростелкіна, 2005: 12–15).

У силу того, що в реальному правовому житті немає і, судячи з різноманітності уявлень про прецедент і різноманіття форм його вираження у різних правових системах і правових сім'ях, не може бути єдиної, універсальної моделі прецеденту, тому, як влучно зауважує М. Марченко, логічним видається використання загальнонародового поняття прецеденту (Марченко, 2006: 106). Вчений також наводить низку характерних атрибутів судового прецеденту, зокрема: породження судових прецедентів тільки вищими судовими інстанціями; їх нормативний характер, що виявляється у змісті прецеденту як загальних норм, так і правових принципів, що зароджуються; загальнообов'язковий характер прецеденту як нижчих судів, так всіх інших державних органів та посадових осіб; певна пов'язаність вищих судових інстанцій своїми рішеннями; оприлюднення судових рішень прецедентного характеру у бюлетенях чи інших офіційних виданнях і в цьому сенсі писаний характер прецеденту; формування та функціонування прецеденту на основі чинного законодавства та в цьому сенсі його вторинний характер порівняно із законом; вираження прецеденту як джерела права; спрямованість прецедентів як на ефективніший і кваліфікований розгляд судами конкретних справ, так і на усунення прогалин у праві та двозначностей у законах та інших нормативно-правових актах (Марченко, 2006: 106–107).

Отже, під судовим прецедентом варто розуміти загальнообов'язкове положення, що сформульоване вищим судом при розгляді конкретної справи, яким заповнюється або замінюється існуюче нормативне регулювання певних суспільних відносин. Ілюстрацією такого визначення може бути Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) (від 27 жовтня 1999 року Справа № 1-15/99), яким чітко визначено, що кримінальна відповідальність настає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду.

Відповідаючи на питання чи варто вважати судовий прецедент джерелом права, слід насамперед керуватися нормами Конституції. Так, згідно положення ч. 2 ст. 124 Конституції України передбачено поширення юрисдикції судів на «будь-який спір та будь-яке кримінальне обвинувачення» (Конституція України), що на думку О. Петришина відповідає суспільним запитам стосовно здійснення правосуддя в Україні (Петришин, 2016: 20-21). Аргументуючи можливість розглядати судовий прецедент як джерело права, О. Петришин виокремлює чотири напрями регулюючого впливу судової практики, а саме: 1) формування єдиних правил прийняття рішень в однотипних фактичних ситуаціях; 2) конкретизація положення нормативних актів; 3) формування однозначного розуміння правових приписів; 4) заповнення прогалини у правовому регулюванні (Петришин, 2016: 22).

Вартою уваги є думка Л. Слотвінської, яка 2017 р. у дисертаційному дослідженні «Судова практика як джерело права», дійшла висновку, що для прикладу роз'яснення постанов Пленуму Верховного Суду, «не є судовими прецедентами в класичному варіанті загального права», але вони є джерелами права (Слотвінська, 2017: 9).

Як наслідок, можна констатувати, що для прикладу рішення Конституційного Суду, що висловлюють правові позиції, за своєю природою і за способом формування дуже близькі прецеденту, схожість інших полягає лише в здатності суду створювати своїми діями норми права. При цьому постанови Пленуму Верховного Суду України мають прецедентний характер, оскільки суди зобов'язані їх застосовувати на практиці. Постанови зокрема роз'яснюють, як слід застосовувати конкретні норми і є обов'язковими для нижчестоящих судів.

Правові позиції Верховного Суду даються ним в межах його повноважень, мають правову силу, стають обов'язковими для виконання всіма учасниками судочинства – мають загальний характер, розраховані на багаторазове застосування, що характерно для джерел права. Але ці роз'яснення не підміняють закон, не змінюють його суть. Видання таких роз'яснень не наділяє вищий судовий орган країни правотворчими функціями і не підміняє правотворчі органи.

Необхідність у тлумаченні, очевидно, виникає внаслідок невизначеності у питанні про зміст правила поведінки, яке передбачив суб'єкт правотворчості. Насправді, не зовсім зрозуміло, що мав на увазі законодавець, коли використовував у кримінальному законі, наприклад, термін «особлива жорстокість», а також переважну кількість інших оціночних понять. Правозастосовувач змушений визначати зміст даних понять з метою встановлення наявності юридичного факту – порушення правила поведінки. Норма права, як кажуть вчені, у такому разі наповнюється реальним змістом, формується реальна правова норма. Основну роль у цьому процесі грає саме правозастосовувач. Даючи загальнообов'язкове тлумачення оцінних понять, Верховний Суд нормативно їх визначає, завершує ту діяльність, початок якої поклав законодавець. Необхідність правотворчості у процесі тлумачення норми права у разі її невизначеності і незавершеності, у якій правозастосовувач немає чіткого ставлення до змісту цієї норми. При цьому кримінально-правова заборона є надто абстрактною і нереалізованою. У такому разі вищі судові інстанції беруть участь у процесі довизначення норми права, здійснюючи цим процес правотворчості. У зв'язку з цим цілком зрозуміло стає позиція авторів, які стверджують, що офіційне тлумачення чи критерії, обов'язкові для правозастосовувачів, необхідно включити до кримінального закону. Визначаючи зміст кримінально-правових норм, вищі судові інстанції конкретизують їх (Бибик, 2006: 149).

Заперечення правотворчих повноважень найвищих судових інстанцій не підкріплюється аргументами нормативного характеру. Конкретизація кримінального закону, що широко використовується у постановках

Пленуму Верховного Суду, безумовно, має багато спільного з правотворчим процесом, оскільки пов'язана з визначенням змісту кримінально-правової норми. Постанови Пленуму Верховного Суду за своєю правовою природою подібні до підзаконних нормативних правових актів, сутність яких якраз і полягає в уточненні, конкретизації, розвитку положення закону (Бибик, 2006: 150).

Відповідно до судових прецедентів в Україні можна віднести: Рішення Конституційного Суду України, Рішення Верховного Суду, Рішення Європейського суду з прав людини (певні їх категорії).

Рішення Конституційного Суду України. Є підстави визнання рішень Конституційного Суду України джерелами кримінального права. Подібна думка вже існує у науці кримінального права. В цьому випадку слухним є зауваження П. Фріса, що з огляду на місце і роль Конституційного Суду України в системі державних органів, яке визначено Розділом XII Конституції України, «його рішення мають обов'язковий характер для всіх органів, організацій та громадян» (Фріс, 2005: 67). Так само Конституційний Суд України визначає напрями та межі кримінально-правової політики, і як наслідок його рішення є джерелами кримінально-виконавчої політики (так само і кримінально-правової політики – *О.О.*) (Кернякевич-Танасійчук, 2019: 35).

Важливо також розуміти й те, що рішення Конституційного Суду не призводять до втрати юридичної сили будь-якого правового акта чи його положень, натомість вони можуть бути і є «підставою для судового оскарження в судах загальної юрисдикції конкретних рішень, дій, якщо при їх винесенні дані органи чи посадові особи керувались неправильною інтерпретацією своїх повноважень, які суперечать офіційному тлумаченню, яке дав Конституційний Суд України» (Цимбалістий, 2013: 158).

З огляду на зазначене, рішення Конституційного Суду містять кримінально-правові норми. Тому рішення Конституційного Суду можуть розглядатися як джерела кримінального права у випадку: 1) визнання неконституційними окремих кримінально-правових норм, 2) визначення конституційного сенсу та змісту кримінально-правових норм у ході їх тлумачення (Бибик, 2006: 139).

Одночасно потрібно враховувати той факт, що рішення Конституційного суду є джерелом права і відповідають вимогам судового прецеденту за наступними ознаками: 1) прийняття рішення здійснюється вищою за статусом судовою інстанцією; 2) прецедент може бути створений як єдиним рішенням, так і серією рішень; 3) рішення містить відповідь на питання не факту, а права; 4) норма права або правовий принцип міститься в мотивувальній частині судового рішення; 5) публікація прецедентів в регулярних судових звітах; 6) обов'язковість рішень; 7) прецедент, за загальним правилом, має як ретроспективну, так і перспективну дію в часі, тобто розрахований на багатократне застосування; 8) юридична сила прецеденту вища, ніж у закону; 9) невиконання, неналежне виконання або перешкода виконанню рішення Конституційного суду спричиняє за собою юридичну відповідальність (Чужикова, 2004: 11).

Таким чином можна стверджувати, що рішення Конституційного Суду України виступають джерелами кримінально-правової політики не лише у якості актів тлумачення, але й у якості джерела права – судового прецеденту.

Рішення Конституційного Суду України мають особливе значення. Відповідно до статті 91 Закону України «Про Конституційний Суд України» «Закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення» (Про Конституційний Суд України, 2017). Таким чином, Конституційний Суд формулює для всіх обов'язкове правило: не застосовувати ці акти. Крім того, Конституційний Суд часто в ході розгляду справи формулює правила поведінки загального характеру, які раніше не були зафіксовані в якому-небудь нормативному акті.

Даючи тлумачення з тих чи інших питань, Конституційний Суд України часто визначає напрями та межі кримінально-правової політики, які мають вирішальне значення.

Виходячи з місця та ролі Конституційного Суду України в системі державних органів, яке визначено розділом XII Конституції України, його рішення мають обов'язковий характер для всіх органів, організацій та громадян. За роки свого існування Конституційний Суд України прийняв низку рішень, що мають значення для кримінально-правової політики. До них, зокрема, належать:

- рішення Конституційний Суд України від 27 жовтня 1999 р. у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність), в якому чітко визначено момент настання кримінальної відповідальності;

- рішення Конституційний Суд від 29 грудня 1999 р. у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару);

- рішення Конституційного Суду України від 30 жовтня 2003 р. у справі за конституційним зверненням громадянина Гулеватого Олександра Івановича про офіційне тлумачення частини другої статті 164 Кримінального кодексу України 1960 року (справа про службових осіб підприємств, установ та організацій) та ін. (Фріс, 2014: 109–110).

На сьогодні через певні політичні причини робота Конституційного Суду України в сфері кримінально-правової політики мінімальна. Проте, окремі його рішення все ж таки впливають на неї і є своєрідним містком між Європейським судом з прав людини та Верховною радою України.

Зокрема, в листопаді 2022 року законодавство кримінально-правового характеру зазнало чергового ряду змін, що були обумовлені необхідністю приведення Кримінального кодексу України у відповідність до Конституції України, оскільки частину першу статті 81 визнано такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною) втім, що вона унеможливує її застосування до осіб, яких засуджено до відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, згідно з Рішенням Конституційного Суду № 6-р(П)/2021 від 16.09.2021 (Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами, 2021). Що в свою чергу базувалося в основному на рішенні Петухов проти України (№ 2), в якому Європейський суд з прав Людини встановив: «за таких обставин здійснення засудженими до довічного позбавлення волі свого права на перегляд їхнього покарання у вигляді довічного позбавлення волі через президентське помилювання не може вважатися таким, що його захищено достатніми процесуальними гарантіями», а також «постановляє одноголосно, що було порушено статтю 3 Конвенції у зв'язку з тим, що покарання заявника у виді довічного позбавлення волі є таким, яке неможливо скоротити» (Справа «Петухов проти України (№ 2)»).

Саме тому ми отримали два нові Закони, які мали б врегулювати це питання, а саме Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» (Про внесення змін до деяких законодавчих актів України) та Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини» (Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України).

Як наслідок, відповідні зміни було внесено і до Кримінального кодексу України. Так, ч. 5 ст. 82 Кримінального кодексу України звучить: «Покарання у виді довічного позбавлення волі може бути замінене на покарання у виді позбавлення волі строком від п'ятнадцяти до двадцяти років, якщо засуджений відбув не менше п'ятнадцяти років призначеного судом покарання», а п. 3 ч. 3 ст. 81 – «Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання може бути застосоване після фактичного відбуття засудженим не менше трьох чвертей строку покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, у разі заміни покарання у виді довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавлення волі на певний строк, а також покарання, призначеного особі, яка раніше звільнялася умовно-достроково і знову вчинила умисне кримінальне правопорушення протягом невідбутої частини покарання» (Кримінальний кодекс України, 2021).

Отже, до відбутих вже 15 (по факту набагато більше, якщо розглядати тих осіб, що відбувають покарання вже давно) років – суд додасть ще від 15 до 20, з яких фактично треба буде відбути ще мінімум 11 років 3 місяці.

Стосовно політичних питань цих змін, є ще й певні питання стосовно наявності корупційних ризиків визначеної процедури такої заміни і подальшого умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, що може бути окремим предметом дослідження.

Постанови Пленуму Верховного Суду України. Постанови виступають у якості джерел кримінально-правової політики у двох випадках:

- коли вони визначають загальні засади, напрямки та межі застосування матеріального кримінального права (наприклад, Постанова Пленуму ВС України від 1 листопада 1996 р. № 9 «Про застосування Конституції при здійсненні правосуддя»; Постанова Пленуму ВС України від 30 вересня 1994 р. №9 «Про судову діяльність в умовах загострення криміногенної ситуації»; Постанова Пленуму ВС України від 20 квітня 2002 р. №1 «Про судову практику в справах про необхідну оборону» та ін.) (Фріс, 2012);

- при визначенні конкретних напрямків та меж застосування кримінального закону, що визначає відповідальність за конкретні види злочинних діянь (наприклад, Постанова Пленуму ВС України від 25 квітня 2002 р. №5 «Про Судову практику в справах про хабарництво»; Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 липня 1995 р. №9 «Про судову практику в справах про бандитизм» та ін.) (Фріс, 2014: 110).

На сьогодні, у зв'язку зі зміною законодавства, ця частина джерела кримінально-правової політики застосовується обмежено. Відповідно до п. 6 ч. 2 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Верховний Суд «забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом» (Про судоустрій і статус суддів, 2010). Відповідно до ч. 2 ст. 46 цього ж Закону, Пленуму Верховного Суду надано наступні повноваження: з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні окремих категорій справ узагальнює практику застосування матеріального і процесуального законів, систематизує та забезпечує оприлюднення правових позицій Верховного Суду з посиланням на судові рішення, в яких вони були сформульовані (п. 10-1); за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ (п. 10-2) (Про судоустрій і статус суддів, 2010).

Таким чином на сьогодні ключові рішення Верховного Суду, що є джерелом кримінально-правової політики, формуються через його правові позиції. Позитивним кроком в цьому напрямі є створення спеціального сайту, де вони всі розміщуються (<https://lpd.court.gov.ua>). На сайті скориставшись пошуком та фільтром можна знайти ключові правові позиції як з положень Загальної частини Кримінального права, так і з Особливої.

Наприклад, стосовно одного з аспектів реалізації права на необхідну оборону сформовано наступну правову позицію: «Обвинувачений, який у відповідь на насильство, що було застосоване потерпілим до його дружини, наніс останньому удар, спричинивши середньої тяжкості тілесні ушкодження, перебував у стані

необхідної оборони з огляду на поведінку потерпілого, який не реагував на зауваження сусідів та землевпорядника і безпричинно застосував фізичну силу до дружини обвинуваченого, що давало підстави останньому реально сприймати його поведінку як таку, що загрожує здоров'ю його близької людини, миттєва реакція обвинуваченого на ситуацію та завдання потерпілому удару відразу після протиправних дій останнього, наявність в обвинуваченого мети захистити свою дружину, яка зазнала фізичного впливу від потерпілого, а не помститися йому через неприязні стосунки» (Спричинення середньої тяжкості тілесних ушкоджень у стані необхідної оборони).

У цій же базі містяться і рішення Європейського суду з прав людини, що мають значення для України і відповідно є джерелом її кримінально-правової політики. Основним аргументом на користь того, що рішення Європейського суду з прав людини є джерелом законодавчого правового регулювання, на думку В. Сердюка, те, що такі рішення «можна вважати офіційною формою роз'яснення основних (невідчужуваних) прав кожної людини, закріплених і гарантованих Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, яка є частиною національного законодавства» (Сердюк, 2013: 64). Ця практика врегульована і на законодавчому рівні, адже у відповідності до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (23 лютого 2006 р.) передбачено застосування при розгляді справ Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року і практики ЄСПЛ як джерела права (Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини, 2012; Кернякевич-Танасійчук, 2019: 64).

Як наслідок, визнання рішень Європейського суду з прав людини у якості джерела права і, відповідно, кримінально-правової політики базується на певному нормативному закріпленні (Острогляд, 2019: 192–194).

Зокрема, згідно статті 8 Кримінального процесуального Кодексу «Верховенство права» – «Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини», а також відповідно до ст. 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» – «Рішення є обов'язковим для виконання Україною відповідно до статті 46 Конвенції» (Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини, 2012).

У багатоманітності рішень Європейського суду з прав людини для кримінально-правової політики мають значення ті, що винесено проти України, а також ті, що носять характер зразкових, пілотних рішень, що відображають усталену практику.

Стосовно другої категорії справ, то існують можливості використання практики Європейського суду з прав людини для уточнення понять, які були впроваджені в національне законодавство, у зв'язку з імплементацією міжнародних документів.

Так, в 2017 році було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами». На підставі так званої Стамбульської конвенції в Кримінальний кодекс України було внесено ряд змін, що отримали неоднозначне трактування інколи навіть абсурдне. Мова в першу чергу йшла про нову редакцію статті 152 «Згвалтування», в аспекті добровільної згоди потерпілої особи. Примітка до цієї статті зазначає «Згода вважається добровільною, якщо вона є результатом вільного волевиявлення особи, з урахуванням супутніх обставин» (Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, 2018). От саме з розумінням супутніх обставин і виникає найбільше дискусійних питань.

Небезпека полягає в тому, що органи досудового розслідування можуть в розумінні цих обставин виходити від зворотного, коли чітко з обставин справи зрозуміло, що такої згоди не було (насильство, безпорадний стан тощо), що нівелює саму суть внесених змін.

У такому випадку допомогу може надати практика Європейського суду з прав людини щодо тих країн, де подібні норми діють вже протягом довшого часу, таким самим чином уточнюючи ознаки діяння, що входить до об'єктивної сторони складу злочину.

Таким зразковим рішенням є Справа «М. С. проти Болгарії» (Case of M. C. v. Bulgaria). Зокрема, в цьому рішенні вказуються кілька положень що свідчать про відсутність добровільної згоди, а саме (наводиться у вигляді цитат, хоча дане рішення можна назвати рамковим і оцінювати його потрібно повністю). Експерти зазначили, що через свою довірливість і недосвідченість заявниці, очевидно, не припускала й думки, що її можуть згвалтувати. Не було жодних ознак того, що заявниці погрожували чи завдали болю або що вона перебувала в шоковому стані упродовж цих подій, – адже вона продемонструвала їхню чітке відтворення у своїй пам'яті. Згідно з висновком експертів, під час подій у неї раптом виник внутрішній конфлікт між природним ставовим потягом і усвідомленням того, що такі зносини викликають осуд, і це «обмежило її здатність чинити опір і захищатися». Експерти також зазначили, що заявниці психологічно здорова і що вона усвідомлювала значення того, що відбувається. Однак, з огляду на її тодішній вік, вона «не була спроможна продемонструвати усталеність відповідних переконань» (Справа «М.С. проти Болгарії»).

Експерти, посилаючись на наукові публікації в кількох країнах, зазначили, що відомі дві форми реакції потерпілих від згвалтування на їхнього нападника: затятий фізичний опір і так званий «застиглий переляк» (який також має назву синдрому травматичного психологічного інфантилізму). Остання форма має місце тоді, коли будь-яка модель поведінки, що ґрунтується на досвіді потерпілої, яка опинилася перед неминучістю згвалтування, виявляється неадекватною. Тому потерпіла, відчуваючи жах, часто проявляє пасивну

реакцію покори, що є характерною моделлю поведінки в дитинстві, або намагається психологічно дисоціюватися від того, що відбувається, немовби це відбувається не з нею. За словами експертів, у всіх наукових публікаціях, які вони вивчили, вказується на більшу поширеність реакції «застиглого переляку». Крім того, готуючи письмовий висновок у цій справі, вони провели своє власне дослідження. Вони проаналізували всі випадки згвалтування молодих жінок віком від 14 до 20 років, які повідомили про це в рамках двох спеціальних програм дослідження жертв насильства в Болгарії протягом 1996–2001 років. При цьому ситуації, які значно відрізнялися від тієї, в якій опинилася заявниця, не розглядалися. Отже, подібних випадків нараховували 25 і в 24 із них потерпіла не чинила затятого опору, а реагувала з пасивною покорою (Справа «М.С. проти Болгарії»).

Заявниця скаржилася, що болгарське право й практика не забезпечують ефективного захисту проти згвалтування та сексуальних посягань, оскільки судове переслідування здійснюється лише у справах, у яких потерпіла особа чинила активний опір, і що органи влади не провели ефективного розслідування подій, які мали місце 31 липня і 1 серпня 1995 року. На її думку, згадане вище, становить порушення державою своїх позитивних обов'язків із захисту фізичної недоторканності та приватного життя людини і забезпечення для цього ефективних засобів правового захисту (Справа «М.С. проти Болгарії»).

Головне положення, яке варто винести з перегляду даного рішення, є те, що міжнародні практики відійшли від наявності фізичного насильства як обов'язкової ознаки згвалтування і наявні характеристики можна використовувати при розумінні ознаки «добровільність згоди».

Висновки. Таким чином, в умовах сьогодення, коли законодавець намагається регулювати весь спектр суспільних відносин, при цьому не завжди точно деталізуються створювані ним норми права, саме судовий прецедент може стати ключовим джерелом права та кримінально-правової політики. Власне судова правотворчість є одним із способів усунення неточностей у нормах права. Закономірно, що процесі застосування правової норми виникають певні складнощі, що вимагають практичного судового доопрацювання, доведення закону до ідеалу дії. Цю проблему допомагають вирішувати і судовий прецедент, і судова практика, дія яких дедалі помітніше проявляється у судовій діяльності вищих судових органів, зокрема Конституційного Суду України, Верховного суду, Європейського суду з прав людини.

Список використаних джерел:

1. Андрушко П. П., Васюк М. М. Судовий прецедент як одне з джерел кримінального права. *Науковий вісник національного університету біоресурсів і природокористування*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 264–269.
2. Бибик О. Н. Источники уголовного права Российской Федерации. СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 243 с.
3. Бодров С. Ю. Судебный прецедент в системе источников российского права: вопросы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01: Ульяновск. 2004. 208 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови. К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
5. Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Кримінально-виконавча політика України : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. 336 с.
6. Конституція України // URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.
7. Коростелкина О. Н. Судебная практика и судебный прецедент в системе источников российского права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва. 2005. 192 с.
8. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001. № 25–26, ст. 131 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
9. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посібник (за кредитно-модульною системою). Київ : Атіка, 2008. 412 с.
10. Марченко М.Н. Судебный прецедент: разнообразие понятий и многообразие форм проявления. *Журнал российского права*. 2006. № 6. С. 96–107.
11. Наумов А. В. О судебном прецеденте как источнике уголовного права. *Современные тенденции развития уголовной политики и уголовного законодательства* / Институт государства и права РАН, 1994. С. 31–32.
12. Нотин С. А. Судебная практика в системе источников налогового права (На примере ЕС и РФ) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 : Москва. 2003. 198 с.
13. Острогляд О.В. Основні положення кримінально-правової політики України та Кримінального права України (Загальна частина) : навчальний посібник [в схемах та визначеннях, практичні завдання. 3-тє вид., переробл. та допов. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2021. 340 с.
14. Острогляд О.В. Роль рішень Європейського суду з прав людини у доказуванні в кримінальному провадженні. *Європейські перспективи*. 2019. № 4. С. 190–196.
15. Пархоменко Н. М. Концептуальні основи теорії джерел права. *Право України*. 2017. № 6. С. 9–16.
16. Петришин, О.В. (2016). Судова практика як джерело права в Україні: проблеми теорії. *Право України*. № 10. С. 20–27.
17. Подковенко Т.О. Судовий прецедент та проблеми визнання його джерелом права в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. № 6. Т. 1. С. 7–10.
18. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України за станом на 02.12.2012. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2006. № 30, ст. 260.
19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2689-20#n23>

20. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2690-20#Text>
21. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 5, ст. 34. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text>
22. Про Конституційний Суд України : Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 35. ст. 376.
23. Про судоустрій і статус суддів : Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2010. № 41–42, № 43, № 44–45, ст. 529.
24. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами. 16 вересня 2021 року № 6-п(II)/2021. Справа № 3-349/2018 (4800/18, 1328/19, 3621/19, 6/20). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text>
25. Святоцький О. Судовий прецедент та судова практика: порівняльно-правовий аспект. *Право України*. 2016. № 10. С. 64–69.
26. Сердюк В. О. Проблеми правореалізації судової правотворчості в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 64.
27. Слотвінська Н.Д. Судова практика як джерело права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Львів. 16 с.
28. Справа «М.С. проти Болгарії» (Case of M.C. v. Bulgaria). URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=629>
29. Справа «Петухов проти України (№ 2)» (Заява № 41216/13). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text
30. Спричинення середньої тяжкості тілесних ушкоджень у стані необхідної оборони. Правова позиція. Верховний Суд. URL: <https://lpd.court.gov.ua/home/search/7465>
31. Стецик Н.В. Судовий прецедент: теоретичні та порівняльно-правові аспекти. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XV регіон. наук.-практ. конф. (4–5 лют.2009 р.). Львів, 2009. С. 39–41.
32. Фріс П.Л. Вибрані праці. Івано-Франківськ : Фоліант, 2014. 652 с.
33. Фріс П.Л. Деякі підходи до розробки концепції політики у сфері боротьби зі злочинністю. *Теоретичні та практичні проблеми розвитку кримінального права і процесу* : Матеріали наукового семінару (м. Івано-Франківськ, 06 грудня 2012 року). / Ред. кол. : Острогляд О.В. (голов.ред.) та ін. Івано-Франківськ, 2012. С. 5–7.
34. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. 440 с.
35. Цимбалістий Т.О. Щодо нормативності рішень Конституційного Суду України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. № 23. Ч. I. С. 156–170.
36. Чужикова Н. И. Источники финансового права : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14. Воронеж. 2004. 227 с.

References:

1. Andrushko, P. P., Vasiuk, M. M. (2014). Sudoviy pretsedent yak odne z dzherel kryminalnogo prava [Judicial precedent as one of the sources of criminal law]. *Naukoviy visnyk natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia*. Vyp. 197. Ch. 3. S. 264–269. [in Ukrainian].
2. Bibik, O. N. (2006). Istochniki ugovnogo prava Rossiyskoy Federatsii [Sources of criminal law of the Russian Federation]. SPb. : Izdatelstvo R. Aslanova «YUridicheskiy tsentr Press». 243 s. [in Russian].
3. Bodrov, S. YU. (2004). Sudebnyiy pretsedent v sisteme istochnikov rossiyskogo prava: voprosy teorii i praktiki [Judicial precedent in the system of sources of Russian law: questions of theory and practice] : Dis. ... kand. yurid. nauk: 12.00.01. Ulyanovsk. 2004. 208 s. [in Russian].
4. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainiskoi movy [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. (2009). K. ; Irpin : VTF «Perun». 1736 s. [in Ukrainian].
5. Kermiakovych-Tanasiichuk, Yu. V. (2019). Kryminalno-vykonavcha polityka Ukrainy [Criminal and enforcement policy of Ukraine]. Ivano-Frankivsk : Prykarp. nats. un-t im. Vasylia Stefanyka. 336 s. [in Ukrainian].
6. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>. [in Ukrainian].
7. Korostelkina, O. N. (2005). Sudebnaya praktika i sudebnyiy pretsedent v sisteme istochnikov rossiyskogo prava [Court practice and judicial precedent in the system of sources of Russian law] : Dis. ... kand. yurid. nauk. Moskva. 192 s. [in Russian].
8. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine] (2001). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, № 25–26, st. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. [in Ukrainian].
9. Luts, L. A. (2008). Zahalna teoriia derzhavy ta prava : navch.-metod. posibnyk (za kredytno-modulnoiu systemoiu) [General theory of the state and law: teaching method. manual (according to the credit-modular system)]. Kyiv : Atika. 412 s. [in Ukrainian].
10. Marchenko, M. N. (2006). Sudebnyiy pretsedent: raznoobrazie ponyatiy i mnogoobrazie form proyavleniya [Judicial precedent: a variety of concepts and a variety of forms of manifestation]. *Jurnal rossiyskogo prava*. № 6. S. 96–107. [in Russian].
11. Naumov, A. V. (1994). O sudebnom pretsedente kak istochnike ugovnogo prava [On judicial precedent as a source of criminal law]. *Sovremennyye tendentsii razvitiya ugovnoy politiki i ugovnogo zakonodatelstva*. I nstitut gosudarstva i prava RAN. S. 31–32. [in Russian].
12. Notin, S. A. (2003). Sudebnaya praktika v sisteme istochnikov nalogovogo prava (Na primere ES i RF) [Judicial practice in the system of sources of tax law (on the example of the EU and the Russian Federation)]. Dis. ... kand. yurid. nauk: 12.00.14. Moskva. 198 s. [in Russian].
13. Ostrohljad, O. V. (2021). Osnovni polozhennia kryminalno-pravovoi polityky Ukrainy ta Kryminalnogo prava Ukrainy (Zahalna chastyna) [The main provisions of the criminal law policy of Ukraine and the Criminal Law of Ukraine (General

- part]): navchalnyi posibnyk [v skhemakh ta vyznachenniakh, praktychni zavdannya. 3-tie vyd., pererobl. ta dopov. Ivano-Frankivsk : Symfoniia forte. 340 s. [in Ukrainian].
14. Ostrohljad, O. V. (2019). Rol rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u dokazuvanni v kryminalnomu provadzheni [The role of decisions of the European Court of Human Rights in evidence in criminal proceedings]. *Yevropeiski perspektyvy*, № 4. S. 190–196. [in Ukrainian].
 15. Parkhomenko, N. M. (2017). Kontseptualni osnovy teorii dzherel prava [Conceptual foundations of the theory of sources of law]. *Pravo Ukrainy*. № 6. S. 9–16. [in Ukrainian].
 16. Petryshyn, O. V. (2016). Sudova praktyka yak dzherelo prava v Ukraini: problemy teorii [Judicial practice as a source of law in Ukraine: problems of theory]. *Pravo Ukrainy*. № 10. S. 20–27. [in Ukrainian].
 17. Podkovenko, T. O. (2013). Sudovy pretsedent ta problemy vyznannya yoho d. zherelom prava v Ukraini [Judicial precedent and problems of its recognition as a source of law in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu*. № 6. T. 1. S. 7–10. [in Ukrainian].
 18. Pro vykonannya rishen ta zastosuvannya praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [On the implementation of decisions and application of the practice of the European Court of Human Rights]. Zakon Ukrainy za stanom na 02.12.2012. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 2006, N 30, st. 260. [in Ukrainian].
 19. Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vykonannya rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [On making changes to some legislative acts of Ukraine regarding the implementation of decisions of the European Court of Human Rights]. Zakon Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2689-20#n23>. [in Ukrainian].
 20. Pro vnesennia zmin do Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia, Kryminalnogo kodeksu Ukrainy ta Kryminalnogo protsesualnogo kodeksu Ukrainy shchodo vykonannya rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. Zakon Ukrainy [On making changes to the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Criminal Code of Ukraine and the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the implementation of decisions of the European Court of Human Rights]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2690-20#Text>. [in Ukrainian].
 21. Pro vnesennia zmin do Kryminalnogo ta Kryminalnogo protsesualnogo kodeksiv Ukrainy z metoiu realizatsii polozhen Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannya nasylstvu stosovno zhinok i domashnomu nasylstvu ta borotbu z tsymy yavyschchamy [On making changes to the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine in order to implement the provisions of the Council of Europe Convention on the prevention of violence against women and domestic violence and the fight against these phenomena]. Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 2018, № 5, st. 34. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text>. [in Ukrainian].
 22. Pro Konstytutsiinyi Sud Ukrainy. [About the Constitutional Court of Ukraine] (2017): Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, 2017, № 35, st.376 [in Ukrainian].
 23. Pro sudoustrii i status suddiv [About the judiciary and the status of judges] (2010) : Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, № 41–42, № 43, № 44–45, st. 529. [in Ukrainian].
 24. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinyymi skarhamy [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional complaints]. 16 veresnia 2021 roku № 6-r(II)/2021. Sprava № 3-349/2018 (4800/18, 1328/19, 3621/19, 6/20). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text>. [in Ukrainian].
 25. Sviatotskyi, O. (2016). Sudovy pretsedent ta sudova praktyka: porivnialno-pravovy aspekt [Judicial precedent and judicial practice: comparative legal aspect]. *Pravo Ukrainy*. № 10. S. 64–69. [in Ukrainian].
 26. Serdiuk, V. O. (2013). Problemy pravorealizatsii sudovoi pravotvorchosti v Ukraini [Problems of legal implementation of judicial law-making in Ukraine]. *Porivnialno-analitychne pravo*. № 3–2. S. 63–66. [in Ukrainian].
 27. Slotvinska, L. D. (2017). Sudova praktyka yak dzherelo prava [Judicial practice as a source of law] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01. Lviv. 16 s. [in Ukrainian].
 28. Sprava «M.S. proty Bolharii» [Case of M.C. v. Bulgaria]. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIIdx=629>. [in Ukrainian].
 29. Sprava «Petukhov proty Ukrainy (№ 2)» [Case «Petukhov v. Ukraine (No. 2)»]. (Zaiava № 41216/13). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text. [in Ukrainian].
 30. Sprychynennia serednoi tiazhkosti tilesnykh ushkodzhen u stani neobkhidnoi oborony [Causing medium severity bodily injuries in a state of necessary defense]. Pravova pozytsiia. Verkhovnyi Sud. URL: <https://lpd.court.gov.ua/home/search/7465>. [in Ukrainian].
 31. Stetsyk, N. V. (2009). Sudovy pretsedent: teoretychni ta porivnialno-pravovi aspekty [Judicial precedent: theoretical and comparative legal aspects]. *Problemy derzhavotvorennya i zakhystu prav liudyny v Ukraini: materialy XV rehion. nauk.-prakt. konf. (4–5 liut.2009 r.)*. Lviv. S. 39–41. [in Ukrainian].
 32. Fris, P. L. (2014). Vybrani pratsi [Selected works]. Ivano-Frankivsk: Foliant. 652 s. [in Ukrainian].
 33. Fris, P. L. (2012). Deiaki pidkhody do rozrobky kontseptsii polityky u sferi borotby zi zlochynnistiu [Some approaches to the development of the concept of policy in the field of combating crime]. *Teoretychni ta praktychni problemy rozvytku kryminalnogo prava i protsesu: Materialy naukovo seminaru [m. Ivano-Frankivsk, 06 hrudnia 2012 roku]*. / Red. kol. : Ostrohljad O.V. (holov.red.) ta in. Ivano-Frankivsk. S. 5–7. [in Ukrainian].
 34. Fris, P. L. (2005). Kryminalno-pravova polityka Ukrainy [Criminal law policy of Ukraine] : dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kyiv. 440 s. [in Ukrainian].
 35. Tsybalytyi, T. O. (2013). Shchodo normatyvnosti rishen Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy [Regarding the normative nature of decisions of the Constitutional Court of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Seriia «Pravo»*. № 23. Ch. I. S. 156–170. [in Ukrainian].
 36. Chuzhikova, N. I. (2004). Istochniki finansovogo prava [Sources of financial law] : Dis. ... kand. yurid. nauk : 12.00.14. Voronej. 227 s. [in Russian].